

О.Ніколова. Мотив підміни/удавання у Західноєвропейській і російській літературах XVII-XVIII ст.: детермінанти та жанровий діапазон функціонування. Studia methodologica. 2014; (36)

МОТИВ ПІДМІНИ/УДАВАННЯ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ XVII-XVIII СТ.: ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ЖАНРОВИЙ ДІАПАЗОН ФУНКЦІОНУВАННЯ

Олександра Ніколова

Кандидат філологічних наук, доцент, кафедра німецької філології і перекладу, Запорізький національний університет, 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, e-mail: anikolova@ukr.net

UDC: 82 – 115 (=11=161.1) «16/17»

ABSTRACT

Nikolova O.O. Motive of substitution/sham in the literature of western Europe and Russia XVII-XVIII centuries: determinants and genre diapason of functioning.

The article deals with motive of substitution/sham in the literature of western Europe and Russia XVII-XVIII centuries. We examine this motive's genre diapason of functioning, aesthetic factors of popularity in artistic work of this period (baroque, classicism, Enlightenment, rococo).

Key words: motive, genre, determinant, literary tradition.

Ніколова А.А. Мотив подмены/притворства в западноевропейской и русской литературе XVII-XVIII ст.: детерминанты и жанровый диапазон функционирования.

Статья посвящена рассмотрению проблемы жанрового диапазона функционирования традиционного мотива подмены/притворства в западноевропейской и русской литературе XVII-XVIII ст. также определены основные эстетические факторы, которые обуславливают причины его популярности в художественном творчестве данного периода (барокко, классицизм, Просвещение, рококо).

Ключевые слова: мотив, жанр, детерминанта, литературная традиция.

Nikolova O.O. Motyw podstawienie/udawanie w zachodnioeuropejskiej i rosyjskiej literatury XVII-XVIII wieków: determinany i genre zakres funkcjonowania.

W artykule omówiono problemy funkcjonowania motywu podstawienie/udawanie w zachodnioeuropejskiej i rosyjskiej literatury XVII-XVIII wieków. Analizujemy zakres stosowania, czynniki estetyczne popularność w twórczości z tego okresu (barok, klasycyzm, oświecenie, rokoko).

Słowa kluczowe: motyw, genre, determinany, tradycja literacka.

Стаття присвячена розгляду проблеми жанрового діапазону функціонування традиційного мотиву підміни/удавання у західноєвропейській та російській літературах XVII-XVIII ст. Також визначені основні естетичні фактори, що обумовлюють причини його популярності у художній творчості даного періоду (бароко, класицизму, Просвітництва, рококо).

Ключові слова: мотив, жанр, детермінанта, літературна традиція.

Невідповідність видимого та істинного є не лише поширеним явищем дійсності – органічно пов'язаний із ним мотив підміни/удавання типовий для художньої творчості багатьох народів. Уважний розгляд специфіки цього феномену призводить до усвідомлення розмаїття його видозмін у різних національно-жанрових традиціях, спроб класифікацій відповідного матеріалу, виділення загальних тенденцій використання, факторів, які сприяють його популяризації.

Сюжетні ситуації із підмінами та удаваннями часто є тісно взаємопов'язаними (в одних випадках удавання створює можливість підміни, в інших – здійснена підміна потребує удавання), що дозволяє об'єднати їх в межах одного нарративного інваріанту.

Серед найбільш популярних різновидів даного мотиву – обманна зміна соціальної ролі (багатій, володар у подобі бідняка, свого слуги чи навпаки), крос-гендерна травестія [12] (чоловік одягається у дівоче вбрання або жінка – в чоловіче), підміна в ліжку (коханки, дружини, законного чоловіка) чи нічному побаченні, підміна на весіллі (пов'язана із появою псевдонаречених), імітація «надприродного статусу» (людина удає неземну істоту або володіння надможливостями) тощо. Всі вони ґрунтуються на радикальній рольовій інверсії, карнавальній «логіці зворотності» [2,4].

Незважаючи на те, що рівень цікавості літературознавців до відповідного явища є доволі високим (праці О. Фрейденберг [15], [16], М. Бахтіна [2], Є. Мелетинського [6], [7], [8], [9], [10] тощо), ґрунтовна проблема концептуального узагальнення цього матеріалу залишається не вирішеною, потребуючи урахування типології, характеру, призначення та жанрового діапазону, провідних детермінант використання фабульних епізодів із підмінами й удаваннями у різних культурних традиціях в цілому та в словесній творчості XVII-XVIII ст. зокрема.

Мета статті – визначення детермінант та жанрових меж використання найбільш поширених варіантів мотиву підміни/удавання в західноєвропейській і російській літературах вказаного періоду.

Мотив підміни/удавання, генетично пов'язаний із прадавніми міфами та ритуалами, фольклором, карнавальними діями, є поширеним в західноєвропейській культурі ще за часів античності (комедії, романи), Середньовіччя (фабліо, фарси, шванки) та Відродження (комедії, новели, пікарески тощо).

Не втрачає він своєї актуальності й у літературі бароко, що можна пояснити філософською концепцією цього напрямку, показовими з точки зору його характеристики ідеями ілюзорності, примарності, «театральності» буття.

Так, наприклад, у творі Г. Я. Гріммельсгаузена «Simplicius Simplicissimus» думка про перманентну мінливість світу є однією із провідних. Підміни тут мають, переважно, карнавальну природу, генетично близьку до ренесансного іспанського роману (пікарески та «Дон Кіхота» М. де Сервантеса). А у французькому крутійському романі низового бароко, «Правдивий комічний опис життя Франсіона» Ш. Сореля, сюжетна ситуація із травестією (Франсіон та його пан удають простолюдинів) навіть доповнена авторським поясненням типових причин такого перевдягання. «Когда вельможи желают потешить себя соучастием в комедийном действе, то выбирают себе обычно роли простолюдинов. Их прельщает испытать, хотя бы в воображении, как живет людям низкого звания» [13, 294].

Значущу роль підміни відіграють в іспанській барочній драматургії. Розглядаючи національний варіант комедії на матеріалі творчості таких драматургів як Лопе де Вега, Тирсо де Моліна та Педро Кальдерон, М. Андреев зазначає: «Лопе особенно охотно обыгрывает мотив перемены облика: его герои и героини оборачиваются рабами, слугами, цыганами, шутами, безумцами, меняют пол» [1, 9]. І якщо, «для Лопе переодевания, предполагающие нисхождение в другой социальный статус, можно считать чуть ли не правилом (как и для Тирсо), то для Кальдерона это исключение» [1, 17]. Дослідник звертає увагу на комедії «Ляпас від жінки – не образа» (Лісандра перевдягається в чоловічий одяг, а Сезар – у жіночий), «Під знаком ненависті і любові» (герцог у подобі простого солдата наймається на службу до коханої), «Не завжди вір у гірше» (героїня переховується від помсти, удаючи з себе служницю) тощо.

Звертаючись до любовної тематики, Т. де Моліна використовує традиційний мотив крос-гендерної травестії («Дон Хіль Зелені штани», «Любов-лікар»); підміни та викликана ними плутанина (особливо під час нічних побачень) сприяють загостренню інтриги («Севільський бешкетник», «Покарання за помилку», «Хто мовчить, тому таланить» тощо.).

У XVII ст. до іспанської драматургії як до джерела численних сюжетів (у тому числі й заснованих на удаваннях) звертаються французькі письменники. Її поєднання із давньоримською (плавтівською), італійською («вченою» та dell'arte), національною (фарсовою) традиціями створює ґрунт для класицистичної комедії. Широко представлені тут підміни і травестії починають відповідно до вимог «жанрової ієрархії» сприйматися виключно як надбання «низької» народної культури, потрібні лише для створення комічного ефекту.

Особливо активно використовує відповідні мотиви Ж.-Б. Мольєр. Так, наприклад, у «Смішних манірицях» одягом обмінюються пани і слуги, у «Міщанині-шляхтичі» Клеон грає знатного правителя, а у «Вчених жінках» Арманда та Філамінта удають освічених інтелектуалок. В усіх випадках автор «високих комедій» висміює необґрунтованість претензій тих, хто, втратив зв'язок із реальним життям (маніриць, пана Журдена, «вчених жінок»).

У XVIII ст. підміни зберігають свою актуальність для драматургії. Традиційні сюжети із удаваннями використовують К. Гольдони (у «Слузі двох панів» героїня, щоб знайти коханого, перевдягається в чоловічий костюм), П. О. К. де Бомарше (нічна «рокіровка» графині і служниці під час побачення в «Одруженні Фігаро»), Маріво (Сільвія міняється місцем із Лізеттою, а її наречений Дорант – із Арлекіном у «Грі кохання й випадку»), К. Гоцці (у ф'ябах «Король-олень» та «Щасливі жебраки» функціонує баладно-казковий мотив «правитель подорожує в подібі простолюдина»). Останній зустрічається як в східному, так і в західноєвропейському фольклорі. Його основні джерела розглядає в передмові до роману «Айвенго» В. Скотт, звертаючи основу увагу на англійські балади. На матеріалі талмудичних переказів, мусульманських та слов'янських легенд про царя Соломона аналізує трансформації сюжету про «мандрівного правителя» О. Веселовський ([6]).

У літературі рококо мотив підміни/удавання зазнає дещо відмінної інтерпретації (порівняно із попередніми напрямками): він набуває певної легкості, «грайливості», а опозиції «правда – брехня» і «бути – здаватися» вже не видаються такими непримиренними. Траєкторія рококо є скоріше маскарадним, ніж карнавальним феноменом: у ній більше вишуканості і витонченості. Так, зокрема, показовими у цьому плані є твори Лесажа («Походеньки Жилия Бласа»), Маріво (численні комедії, романи). Перший ближче стоїть до крутішого роману, другий – поєднує відповідні надбання із традиціями італійської та національної комедії. «Столь любимый Мариво мотив переодевания...приобретает в этом романе («Щасливий селянин» – О. Н.) особый, обобщающий смысл. Жакоб, так много думающий и говорящий об одежде, – это не только верно подмеченный бытовой и психологический штрих. Одежда, которую легко снять и заменить другой, становится в книге всеобъемлющим символом, одинаково приложимым как к отдельному, частному человеку, так и ко всему обществу.

Но в обществе, с такой реалистической прозорливостью описанном Мариво, герои меняют не только камзолы и шляпы. Жизнь требует от них сменить взгляды и убеждения, «сменить» характеры... В этом неустойчивом, постоянно меняющемся обществе непрерывной перелицовке подвергаются моральные нормы” [11, 320].

Мотив підміни/удавання набуває практично статусу жанрового кліше в літературній казці, яка формується в к. XVII-XVIII ст. у Франції, парадоксальним чином поєднуючи цінності салонної культури із традиціями фольклору (літературні казки розробляють 36 сюжетів з 115, які зустрічаються у французькій народній творчості [14, 13]), античності, східної фантастичної прози, лицарського роману, середньовічних фавлю, ренесансних новел тощо. Так, наприклад, фольклорно-казкове походження мають підміни у творах Ш. Перо («Попелюшка», «Кіт у чоботях», «Віслюка шкіра»). Із перевдяганням лицаря у паломника як своєрідним варіантом мотиву «мандрівного правителя» зустрічаємося в казках «Про собачку, що розкидала коштовності» Ж. де Лафонтена та «Що подобається дамам» Вольтера. Основу сюжету «Чарівника» Ш. К. де Ела Форс створює типова для фавлю («Мірошник із Карле», «Про священика та про Алізон», «Трюбер») та новели («Декамерон» Дж. Боккаччо, «Осміяний закоханий» Н. де Труа, «Небилиці» Х. де Тімонеди тощо) ситуація підміни у ліжку: чоловікові замість жаданої коханки або нареченої підкладають стару, розпусницю чи навіть ляльку, а місце знатної дами займає її служниця. Сама ж французька письменниця орієнтується на анонімне продовження роману Кретьєна де Труа «Персеваль», у якому чаклун замінює дружину короля тваринами (собакою, свинею), однак дещо пом'якшує ситуацію: королеву підміняє рабиня. Із скарбниці «мандрівних» сюжетів запозичений також матеріал для «Історії Малека і принцеси Ширін» Ф. П. де ла Круа: хитрий крутій видає себе за пророка Магомета і завдяки обману спить із принцесою. Подібні фавбульні епізоди представлені також в романі псевдо-Каллісфена «Олександрія» («обман Нектанеба»), анонімній збірці «Сто нових новел», «Декамероні» Дж. Боккаччо тощо.

У російській літературі сюжетні ситуації із підмінами/удаваннями починають з'являтися набагато пізніше. Оскільки давньоруська культура заснована на цінностях пра-

вослав'я з його нетерпимим ставленням до переважної більшості проявів карнавальної стихії, порушень соціальної чи ґендерної ієрархії (виключення – феномен юродства), то її ставлення до різноманітних обманів довгий час є переважно негативним.

Лише з XVII ст., внаслідок петровських реформ, починається поступове засвоєння закордонних театральних літературних традицій, жанрових кліше комедій, новел, романів (авантюрного, крутійського тощо). Обрана нами для розгляду доба характеризується активним сприйняттям російською літературою надбань західноєвропейської культури (класицизму, Просвітництва), що дозволяє продемонструвати значення останньої для популяризації мотиву підміни/удавання в російській словесній творчості, визначити провідні тенденції та жанровий діапазон його функціонування.

Так, зокрема, доцільно припустити, що традиційний мотив «чоловік перевдягається у жіноче плаття заради любовних утіх» приходиться в російську літературу XVII-XVIII ст. саме з Заходу. «Мотив перевдягання хлопця у жіночий одяг з метою зведення дівчини, який йде із середніх віків, на Заході став предметом різних народних поем, балад та переказів, згодом примандрував до Східної Європи» [4]. Із таким удаванням, заснованим на візуальній зміні статі, зустрічаємось також у збірці «Про любовні страждання» поета Парфенія (I ст. до н. е.), «Описі Еллади» Павсанія (II ст. н. е.), середньовічних творах («Альді» Вільгельма Блуаського та фаблію «Трюбер»), у «Нових забавках і веселих розмовах» Б. Депен'є, «Французьких новелах» Сеґре, «Історії донни Марії та юного князя Джустініані», «Пригодах прекрасної мусульманки» А.-Ф. Прево д'Екзіля тощо.

У російській літературі тип «травесті-розпусника» з'являється в повістях, подібних за змістом та композицією до пікарески. Це «Повість про Фрола Скобеєва» (Фрол у жіночому платті спокушає дочку багатія) та «Приваблива кухарка, або походеньки розпусної жінки» М. Чулкова (заради любовних побачень Ахаль перевдягається у жінку).

У ірої-комічній поемі «Єлисей, або Роздратований Вах» В. Майкова, яка продовжує традиції західноєвропейських пародій на героїчні епопеї, задля створення комічного ефекту використовується один з поширених варіантів типового мотиву підміни у шлюбному ліжку – сторонній чоловік (Єлисей) займає місце законного шлюбного партнера.

Брак власне-національного репертуару російського театру у XVII ст. компенсується західноєвропейськими запозиченнями – особливо значущим є вплив італійської (dell'arte) та французької (мольєрівської) комедій, більшість сюжетів яких засновані на різноманітних підмінах та удаваннях. Так, зокрема, з явною орієнтацією на зразки відповідних жанрів створює свою комедію «Тресотініус» О. Сумароков: її сатиричні образи викликають асоціації із «Вченими жінками» Ж.-Б. Мольєра.

У російських комедіях XVII-XVIII ст. різноманітні травестії, рольові рокировки, обманні претензії персонажів використовуються не стільки для загострення інтриги, посилення напруженості сюжету та створення сміхового ефекту, скільки задля демонстрації певної авторської ідеї, дидактизму й моралізаторства (російська комедія відповідного періоду має переважно повчальну, а не розважальну функцію). «Підходящими» у цьому плані є традиційні для західноєвропейської літератури сюжетні ситуації за участі різноманітних обманщиків, які удають магів, знахарів, провидців тощо (Лукіан «Олександр або Псевдопророк», Дж. Боккаччо «Декамерон», Л. Аріосто «Чорнокнижник», численні німецькі шванки, Дж. Фаркер «Офіцер-вербовщик» тощо).

У російських комедіях їхні образи демонструють негативне ставлення до таких феноменів як ворожба, чаклунство (іманентне, з одного боку, Просвітництву, а з іншого – християнському православ'ю), допомагають авторам висміяти забобонність, народну віру у чудеса: анонімна комедія «Добронрав», «Мірошник-чарівник, обманщик і сват» А. Аблесімова тощо.

Також з метою сатиричного викриття соціальних вад (самодержавно-деспотичного режиму), вираження просвітницьких ідей (про необхідність «розумної монархії») використовуються мотиви підміни/удавання в алегоричному памфлеті «Каїб» І. Крилова. З одного боку, тут функціонує мотив заміни людини (тут – правителя) лялькою. Сам автор вказує, що запозичив його в Гомера («так некогда Аполлон на Троянскої брани подменил Энея подделанною под его вид статуею» [5, 603]). З іншого – письменник звертається до традиційного сюжету про пригоди мандрівного правителя, який удає простолюдина, орієнтуючись у даному випадку скоріше на східну (арабські казки про подорожі Харуна ар-Рашида), ніж західну традицію.

Звичайно, в межах однієї статі неможливо детально проаналізувати весь різноманітний матеріал, пов'язаний із основним предметом нашого дослідження. Однак, враховуючи доволі високий рівень «популярності» мотиву підміни/удавання в літературах даного періоду, навіть вище розглянуті варіанти функціонування дозволяють зробити деякі висновки щодо детермінант та жанрового діапазону його використання.

Отже, найбільшій популярності у XVII-XVIII ст. відповідний мотив набуває в іспанській, італійській та французькій літературах (комедіях, пікаресках, новелах і літературних казках). В російській літературі він з'являється значною мірою саме під впливом даних жанрових традицій. Звернення до сюжетних ситуацій із обманними підмінами підпорядковане або ж затвердженню ідеї «ілюзорності» буття (бароко), або є засобом сатири, моралізаторства й дидактизму (класицизм, Просвітництво), або ж виконує розважальну функцію, підштовхуючи читача до занурення у вишукано-фантастичний світ рококо.

Перспективним, на наш погляд, є також створення класифікацій варіантів мотиву підміни/удавання у західноєвропейській та російській літературах різних періодів, виділення загальних тенденцій їх використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев М.Л. Испанский вариант: комедия Лопе де Вега, Тирсо де Молина и Кальдерона / М. Андреев. – М.: РГГУ, 2006. – 35 с.
2. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1990. – 543 с.
3. Веселовский А. Н. Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Моролфе и Мерлине / А. Веселовский. – СПб.: Типография В. Демакова, 1872. – 350 с.
4. Качкан В. Культурологічні візії Зенона Кузели в епістолах: панорама проблеми // Проблеми поетики. Збірка наукових праць. — Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10736.html>.
5. Крылов И. А. Каиб // Русская литература XVIII века. Сборник текстов / Сост. Г.П. Макогоненко. – Ленинград: Просвещение, 1970. – С.596-609.
6. Мелетинский Е. Введение в историческую поэтику эпоса и романа / Е. Мелетинский. – М.: Наука, 1986. – 318 с.
7. Мелетинский Е. Аналитическая психология и проблема происхождения архетипических сюжетов // Сб. Бессознательное. – Новочеркасск. – 1994, С.159-167.
8. Мелетинский Е. Герой волшебной сказки. Происхождение образа / Е. Мелетинский. – М.: Из-во восточной литературы, 1958. – 263 с.
9. Мелетинский Е. Историческая поэтика новеллы / Елиазар Мелетинский. – М.: Наука, 1990. – 278 с.
10. Мелетинский Е. О литературных архетипах / Е. Мелетинский. – М.: Рос. Гос. Гум. нитарн. Ун-т. Чтения по теории и истории культуры. – Вып. 4., 1994. –136 с.
11. Михайлов А. Д. Мариво и его роман «Удачливый крестьянин» // Мариво. Удачливый крестьянин. – М.: Художественная литература, 1970. – С. 307-347.
12. Осиновская О. С. Кросс-гендерное переодевание в пьесах У. Шекспира // Languages & Literatures. Выпуск № 21— Режим доступу: <http://frgf.utmn.ru/mag/21/37>.
13. Соррель Ш. Правдивое комическое жизнеописание Франсиона / Пер. с франц. Г. Ярхо. Вступительная статья и примечания А. Бондарева. – М.: Правда, 1990. – 349 с.
14. Строев А. Судьбы французской сказки // Французская литературная сказка XVII-XVIII веков / Пер. с фр., сост. и комм. А. Строева, И. Андроновой. –М.: Художественная литература, 1990, – С. 5-32.
15. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности / О. Фрейденберг. – М.: Восточная литература РАН, 1998. – 798 с.
16. Фрейденберг О. М. Поэтика сюжета и жанра / О. Фрейденберг. – М.: Лабиринт, 1997. – 448 с.